

Salin-Salamin: Ang Pagsasa-Filipino ng mga Banyagang Programa

LEILA CRISOSTOMO

IVAN JOSEPH M. DE LARA

RAIA ALEXIS T. GALLARDO

MANPREET SINGH

KEYWORDS

salin

dubbing

wika

multimedia

semantik analisis

ABSTRAK

Ang pagsasalin ay pamamaraan ng pagdaloy ng mga ideya, impormasyon, at kultura mula sa iba't ibang wika at lipunan. Mayroon nang mga pananaliksik tungkol sa pagsasalin sa Filipino, ngunit malimit lamang ang mga pag-aaral ukol sa pagsasalang nagaganap sa *multimedia*, partikular na sa *dubbing*. Sa pananaliksik na ito, nakapanayam ang anim na indibidwal mula sa lokal na industriya ng *dubbing* sa Pilipinas upang malaman ang mga polisiya at batayan sa *dubbing*, ang mga prosesong administratibo, *scriptwriting*, at *dubbing*, at iba pang kaugnay na mga teknikal na kaalaman. Bilang pag-aaral naman sa daluyan ng wika at kultura, tig-isang *Hollywood movie*, *Korean historical drama*, at *Japanese anime* ang inanalisa ang semantiko upang ipagkumpara ang mga salin sa pinagmulan na teksto. Nalamang may mga naganap na (1) pagsasalin ng mga pangalan, (2) pagpapanatili ng banyagang salita sa salin, (3) pagsama ng mga lokal na salita sa salin, at (4) malalayong saling Filipino mula sa Ingles. Sa kabuuan, maihahalintulad ang proseso ng pagsalin sa *dubbing* sa pagiging dinamiko ng wikang Filipino.

PANIMULA

Mahalaga ang papel na ginagampanan ng pagsasalin sa palitan at daloy ng kultura at kaalaman sa isang bansa. Ang pagsasalin ay ang pagpapalit ng tekstwal na materyal sa simulang lenggwahe o *source language* (SL) ng katumbas na tekstwal na materyal sa tunguhing lenggwahe o *target language* (TL).

¹ Datapat, pangunahing pamamaraan ito para mas madaling dumaloy ang mga ideya, dalumat, impormasyon, at iba pang produksiyong intelektuwal mula sa iba't ibang wika at lipunan.² Hindi maikakaila na malawak ang impluwensya ng pagsasalin sa pang-araw-araw na pamumuhay ng isang Pilipino. Nariyan ang mga isinasagawang pagsasalin sa iba't-ibang larangan kagaya ng literatura, agrikultura, industriya, agham, edukasyon, kalusugan, komersyo, aliwan, at marami pang iba.

Mayroon nang mga pananaliksik patungkol sa pagsasalin sa Filipino, ngunit madalas ay sa pang-akademikong teksto at literatura lamang ito nakatuon. Sa panahon ngayon kung saan ang *multimedia* ay laganap at bukas para sa publiko, nararapat na suriin ang mga pagsasalang nagaganap sa mga midyum na ito lalo na't hindi pa masyadong dokumentado ang larangan.³

Nagsimula ang pagsasa-Filipino ng mga programa sa telebisyon noong unang bahagi ng dekada '90, partikular na noong 1994 sa pagsikat ng programang "Marimar."⁴ Naging patok ang *telenovelang* ito sa mga Pilipino dahil bagamat dayuhan ang mga karakter ay isinalin sa wikang Filipino ang mga diyologo, kung kaya't ito ay mas naintindihan at mas nadama ng mga manonood.

Ang pag-aaral ng pagsasa-Filipino ng mga banyagang programa sa telebisyon ay mahalaga dahil mas mauunawaan ng mga mananaliksik ang pagyabong ng wika sa pamamagitan ng interaksyon ng iba't-ibang kultura. Malalaman din kung paano nag-uugnay ang banyagang kultura sa ating sariling kultura, at kung ano ang epekto at implikasyon ng panonood ng mga isina-Filipinong programa sa wika, kultura, at kaisipang Filipino. Mayroon ding mga problema at pagkukulang na kinahaharap ang pagsasa-Filipino at ang pagsasalin ng mga banyagang programa na layong tugunan sa pagpapayabong ng mga ganitong klaseng pananaliksik.

Sa pamamagitan ng pag-aaral na ito, magagawang:

- (1) Suriin ang proseso ng pagsasa-Filipino ng mga banyagang programa sa telebisyon
- (2) Tukuyin ang mga batayang dapat isaalang-alang para sa pagsasa-Filipino ng mga banyagang programa sa telebisyon; at
- (3) Pagkahuluganan ang palitan ng kulturang banyaga at Filipino sa mga isina-Filipinong banyagang programa

Inaasahang makapagbibigay-halaga ang pag-aaral na ito sa industriya ng pagsasa-Filipino ng mga banyagang programa at sa kabuuang palitan ng kultura at kaisipang pandaigdig at Filipino.

¹ John Cunnison Catford, *A Linguistic Theory of Translation: An Essay in Applied Linguistics* (OXE: Oxford University Press, 1965), 2

² Mario I. Miclat. Pangkalahatang sitwasyon ng pagsasalin sa Filipinas. [Manuskrito, workshop ukol sa kanon ng mga akdang dapat isalin]. Salin-suri : Panimulang pagmamapa ng mga larangan ng pag-aaral ng pagsasalin sa Filipinas: Ikatlong sourcebook ng Sangfil, pat. GS. Zafrá. (Diliman: Sanggunian sa Filipino, UP Sentro ng Wikang Filipino, 2000), 3

³ Perlita G. Manalili. "Pagsasalin at komunikasyon: Pagsasa-Filipino ng mga banyagang programa sa telebisyon sa kaso ng telenovelang 'Cristina'" (Diliman: College of Mass Communication, University of the Philippines Diliman, 2004), 2

⁴ Gerardo Peralta, "Mari-Mar: A study on intertextuality and polysemy." (Diliman: College of Mass Communication, University of the Philippines Diliman, 1998)

PAMAMARAAN

Pangangalap ng Datos

Bilang ang pananaliksik na ito ay isang kwalitatibong pag-aaral, ang pangunahing datos ay nagmula sa iba't ibang panayam at sa mismong semantik analisis. Para sa mga nakapanayam, ang mga mananaliksik ay kumausap ng anim na indibidwal mula sa lokal na industriya ng *dubbing* sa Pilipinas:

- (1) GAIL CALUSA (GMA-ALTA Productions) *voice actor, scriptwriter, at direktor*
- (2) ROSEL MANAHAN-CELLO (ABS-CBN ALTA Productions) *voice actor, scriptwriter, at direktor*
- (3) VINCENT GUTIERREZ (ABS-CBN ALTA Productions) *voice actor, scriptwriter, at direktor*
- (4) ELIZA DELA FUENTE (ABS-CBN ALTA Productions) *voice actor, scriptwriter, at direktor*
- (5) POCHOLO GONZALES (CreatiVoices) *voice actor, scriptwriter, direktor, at tinaguriang "voice master of the Philippines"*
- (6) MARY KRISTINE SALDITOS (CreatiVoices) *voice actor, scriptwriter, at direktor*

Sila ay napili sa pamamagitan ng purposive sampling kung saan nasa sariling pasya ng mga mananaliksik kung sino at ilan ang kailangan makapanayam. Ginagamit ang ganitong teknik sa pagpili ng sampol kapag kaunti lang ang populasyong pinanggagalingan. Nakatutulong din ang ganitong teknik sa mas intensibong analisis ng mangangailang kaso. Ang mga mananaliksik ay nagtakda ng pagtatagpo sa mga napiling nakapanayam na mga voice actor, scriptwriter, at direktor.

Sa bahagi naman ng semantik analisis, ang tatlong programang napili ay nagmula sa tatlong kategorya: *Hollywood movie, Korean historical drama, at Japanese anime*. Ang mga napili para sa bawat kategorya ay ang mga sumusunod:

- (1) *Hollywood Movie: The Spy Next Door (2010)*
- (2) *Korean historical drama: Moon Lovers: Scarlet Heart Ryeo Episode 14 (2016)*
- (3) *Japanese Anime: Detective Conan: Season 3 Episode 26/80 The Wandering Artist (1997)*

77

Napili ang mga programang ito ayon sa *accessibility* ng resources. Hindi pinahintulutan ng mga *production studio* na makakuha ang mga mananaliksik ng mga iskrip ng mga programa dahil labag umano ito sa karapatang magpalathala (*copyright*) at kanilang kontrata. Kung kaya ay gumamit ang mga mananaliksik ng *dubbed* at orihinal na bidyo mula sa *online public domain*. Saling iskrip sa Ingles ang ginamit sa halip na orihinal na banyagang wika ng mga programang Koreano at Hapones sapagkat hindi bihasa ang mga mananaliksik sa mga wikang ito. *Relay translation* ang tawag sa ganitong pamamaraan at ito rin daw ang madalas na nagaganap sa mga *production studio* na nakapanayam.

Pagsusuri ng Datos

Ang mga mananaliksik mismo ang nag-transcribe ng kanilang mga inirekord na panayam. Ang pangunahing layunin sa pakikipanayam ay ang mailarawan ang proseso ng pagsasalin at mailahad ang mga polisiyang gumagabay sa prosesong ito. Dagdag dito ang malaman din ang mga problemang hinaharap sa pagsasa-Filipino ng mga banyagang programa sa aspeto ng pagsasalin at sa mismong industriya. Ang impormasyong nakalap mula rito ay nakatulong sa pagpapatibay ng pananaliksik.

Para naman sa semantik analisis, sa pamamagitan ng mga nakuhang bidyo, ang mga mananaliksik din mismo ang nag-transcribe ng ilang parte ng iskrip sa Filipino at sa Ingles. Nagkaroon sila ng apat na pangunahing batayan na ginamit sa pagsusuri ng mga napiling programa:

(1) Pagsasalin ng mga pangalan	(3) Lokal na salitang isinama sa salin
(2) Banyagang salita na napanatili sa salin	(4) Gaano kalayo ang saling Filipino mula sa Ingles

Ang mga ito ay nagsilbing gabay upang mas maging masusi ang analisis. Nilimita rin ng mga mananaliksik ang mga batayan sa pagsusuri upang mas mabigyang diin ang apat na aspetong ito sa pagsasala-Filipino ng mga banyagang programa. Ang bawat desisyon ng grupo ay kailangan sangayunan ng lahat o ng karamihan upang ito ay maipatupad.

RESULTA AT TALAKAYAN

Mga Polisiya at Batayan sa Pagsasalin

Walang mga opisyal na polisiya ang naisusulat ukol sa proseso ng dubbing. Alinsunod ito sa sinasabi ni Miclat na kawalan ng planado at organisadong programa sa pagsasalin.⁵ Sa katunayan, ang kaalaman sa proseso ng *dubbing* ay ipinapasa lamang sa di pormal na pamamaraan katulad ng *coaching* at pag-ensayo, ayon kay Gail Calusa.⁶ Sa pangkalahatan, ang pinaka tanyag na tuntunin ay ang pagiging tapat sa orihinal na iskrip. Dagdag dito ang ilang mga gabay tulad ng pagiging *in-sync* sa bibig ng karakter ng mga isinaling diyologo, paggamit ng mga salitang nagtatapos sa mga letrang “o” at “a,” at ang antas ng pormalidad (*language registers*) na depende sa tagpuan at sa bawat karakter. Ang mga ito ay ibinuod ni Pocholo Gonzales sa kanyang *10 Commandments of Dubbing*:

TALAHANAYAN 1. 10 COMMANDMENTS OF DUBBING⁷

No.	Commandment
1	Thou shall count the words.
2	Thou shall reword when awkward.
3	Thou shall translate the conTEXT, not the conTENT.
4	Thou shall match the mouth.
5	Thou shall know when to stop trying.
6	Thou shall keep your eyes on the monitor.
7	Thou shall BECOME the character.
8	Thou shall learn STRETCH and TIGHTEN.
9	Thou shall be good inside the booth.
10	Thou shall fill gaps with REAX.

78

Bukod dito, ang mga institusyon ng gobyerno ay may handog na regulasyon lamang sa pag-iwas sa mga bulgar na salita. Sa Movie and Television Review and Classification Board (MTRCB) ay may Classifications para sa mga programa sa telebisyon at ang Kapisanan ng mga Broadkaster ng Pilipinas (KBP) ay tahasang nagbabawal ng bulgar, mahalay, at malaswang pananalita.^{8,9}

⁵ Miclat, 2

⁶ Panayam kay Gail Calusa, voice actor, scriptwriter, at direktor sa GMA-ALTA Productions, Abril 5, 2019

⁷ Panayam kay Pocholo Gonzales, voice actor, scriptwriter, at direktor sa CreatiVoices, Abril 24, 2019

⁸ MTRCB classifications. Movie and Television Review and Classification Board, 2011, <https://midas.mtrcb.gov.ph/site/#!/classification>

⁹ Broadcast code of the Philippines, Kapisanan ng mga Broadkaster ng Pilipinas, 2011, https://www.kbp.org.ph/wp-content/uploads/2008/04/KBP_Broadcast_Code_2011.pdf; Panayam kay Pocholo Gonzales, voice actor, scriptwriter, at direktor sa CreatiVoices, Abril 24, 2019

Nagiging batayan din sa pagsalin ang kwalipikasyon at karanasan ng scriptwriter, ngunit ayon kina Calusa at Mary Kristine Salditos ay walang kinakailangang antas ng pinag-aralan o kursong natapos para sa trabahong ito.^{10,11} Dapat lamang ay nakakaintindi ng Ingles (pinakamadalas na SL) at Filipino (TL). Sa production studio ng Creativoices, ang mga scriptwriter daw ay dumadaan sa workshop na isang araw lamang. Dito ay tinuturuan sila sa mga papel ng scriptwriter at voice actor upang mahasa ang flexibility lalo na sa maliit na industriya ng dubbing. Kapansin-pansin din ang diin ng mga nakapanayam sa pagtawag sa kanilang mga scriptwriter bilang “dubbing scriptwriter” imbes na “tagasalin” sapagkat higit pa raw sa pagsasalin ang gawain ng scriptwriter.

Proseso ng Pagsalin

Nakabuo ang mga mananaliksik ng pangkalahatang daloy ng mga proseso ng pagsalin sa dubbing mula sa iba’t ibang production studio. Nahahati ang buong proseso sa tatlo: Administratibo, Scriptwriting, at Dubbing. Isinama ng mga mananaliksik ang mga prosesong Administratibo at Dubbing sa kabuuang proseso ng pagsasa-Filipino ng mga banyagang palabas sapagkat sa administratibong antas nakukuha ang materyal na isasalin at patuloy ang pagrerebiso ng iskrip habang nagaganap ang mismong dubbing. Kung kaya’t nakikilahok din ang direktor at mga voice actor sa gawaing pagsasa-Filipino.

FIGURA 1. PROSESONG ADMINISTRATIBO

Nagsisimula ang proseso ng dubbing at scriptwriting sa pagtanggap ng proyekto. Ang kliyente o ang network ang bumimbili ng karapatan sa banyagang programa at ibinibigay nila sa production company ang mga materyal na kakailanganin sa pagsalin. Kasama dito ang mga mga bidyo ng programa at ang iskrip sa Ingles, kung mayroon. Ang direktor na pipiliin ay ang bubuo ng kanyang pangkat ng mga scriptwriter at siya ring pipili ng voice actors o magtatakda ng audition para sa mga ito. Bilang pandagdag, ayon kay Rosel Manahan-Cello, sinisikap ng ABS-CBN hangga’t kaya na gawing iisang tao lamang ang kukuhaning voice actor na gaganap sa isang aktor ng Hollywood.¹²

Ito raw ay upang mapanatiling consistent ang boses ng aktor sa kahit ano mang pelikula siya ipalabas. Sa pagtanggap naman ng iskrip, nabanggit din niya na mas mainam kung ang kanilang natatanggap ay iyong may mga paliwanag at interpretasyon. Ngayon lamang daw sa buong industriya ng dubbing nagiging karaniwan ang ganitong mga iskrip kung saan nililinaw ang konteksto ng bawat linya upang mas madali itong maintindihan at isalin.

¹⁰ Panayam kay Gail Calusa, Abril 5, 2019

¹¹ Panayam kay Mary Kristine Salditos, voice actor, scriptwriter, at direktor sa CreatiVoices, Abril 24, 2019

¹² anayam kila Rosel Manahan-Cello, Vincent Gutierrez, at Eliza dela Fuente, mga voice actor, scriptwriter, at direktor sa ABS-CBN-ALTA Productions, Abril 13, 2019

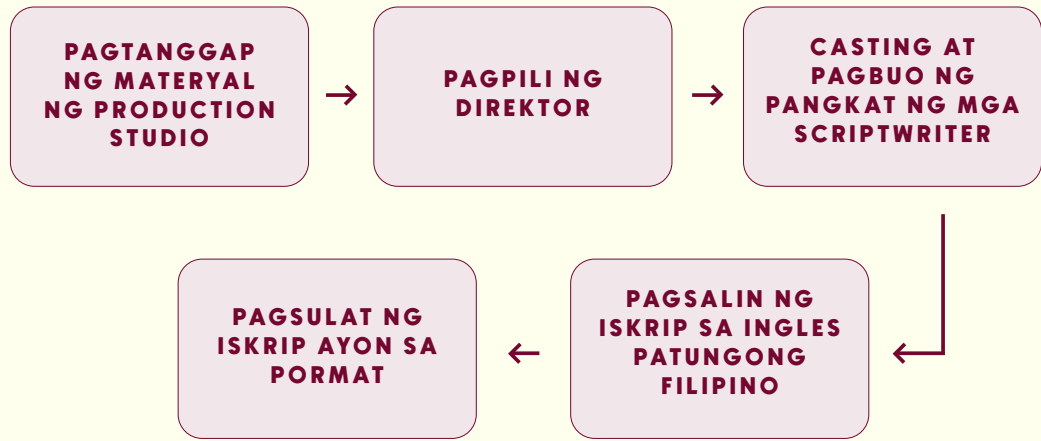

FIGURA 1. PROSESONG SCRIPTWRITING

Ayon sa mga nakapanayam, madalas ay kasama na sa mga materyal na ibinibigay ang iskríp na Ingles kung kaya ay gaya ng nabanggit sa simula, relay translation ang nagaganap sa mga isinasa-Filipinong programa ng mga Korean drama at Japanese anime. Mula sa mga orihinal na wika, isinasalin ito sa wikang Ingles bago isa-Filipino. Sa pagkakataong walang ibinigay na iskríp na Ingles ay nagso-source out ang production studio ng transleytor. Iba pang patunay ng mahabang panahong ginugugol sa masuring pagsisiyasat ng programa ay ang pagkilala sa bawat karakter ng palabas at ang panonood ng buong serye o lipon ng mga kaugnay na programa.

80

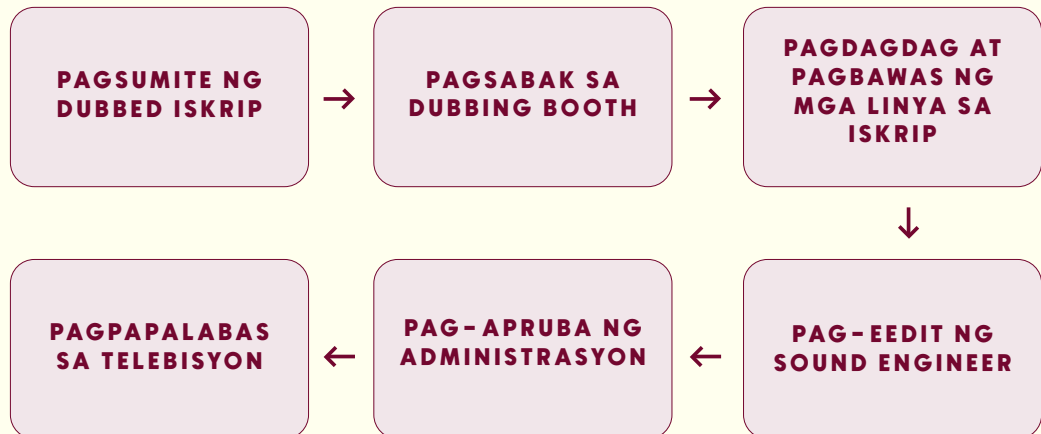

FIGURA 3. PROSESONG DUBBING

Sa pagsalang ng mga dubbed iskríp sa dubbing booth, nalalaman ang pagkakangkop ng mga salita sa banyagang programa. Ang mga maliit na pagbabago tulad ng pagbagal o pagbilis ng salita ay nasa pagpapasya na ng direktor, sound engineer, at voice actor. Madalas din umano ang pagdaragdag ng mga maliit na enclitic particles tulad ng “lang,” “na,” at “naman” na karaniwang ginagamit sa wikang Filipino. Isa ito sa mga pagkakataon kung saan makikita kung paano nahaharuan ang mga banyagang programa ng ating wika at kultura.

Bilang karagdagan, nakakalap din ang mga mananaliksik ng mga terminong madalas na ginagamit sa industriya ng dubbing. Ito ay maaaring nakikita sa iskríp o kaya’y binibigkas ng mga direktor habang nasa dubbing booth. Nakatutuwang malaman na sa diskusyon ng wika sa pagsasa-Filipino ng mga banyagang programa ay may lumilitaw din na sosyolekt sa ganitong larangan. Ang mga terminong nakalap ay nakatala sa susunod na talahanayan.

TALAHANAYAN 2. MGA TERMINONG GINAGAMIT SA INDUSTRIYA NG DUBBING

Termino	Kahulugan
<i>Off</i>	Hindi kita ang bibig ng karakter na nagsasalita
<i>On</i>	Kita ang bibig ng karakter na nagsasalita
<i>To On/Off</i>	Paglipat ng pagiging On/Off ng karakter
<i>Reax</i>	Mula sa salitang “reaction,” na maaaring nakalilito kung ibabaybay sa iskríp
<i>Overlap</i>	Kapag dalawa o higit pang karakter ang nagsasalita nang sabay
<i>... o /</i>	Hinto o pause sa diyologo
<i>Stretch</i>	Habaan pa ang diyologo o bagalan ang pagbigkas
<i>Tight</i>	Iklian ang diyologo o bilisan ang pagbigkas
<i>Kaliwa</i>	Nudge o iusog nang kaunti ang voice record para mailapat nang mas sakto sa bidyo

SEMANTIK ANALISIS

Pagsasalin ng Pangalan

Termino	The Spy Next Door	Scarlet Heart Ryeo E14	Detective Conan: S3 E26/80
<i>Walang binago</i>	<ul style="list-style-type: none"> • Bob Ho • Gillian • Anton Poldark • Farren • Ian • Nora • Colton James 	<ul style="list-style-type: none"> • Wang So • Go Ha-jin / Hae Soo • Wang Wook 	<ul style="list-style-type: none"> • Conan Edogawa • Ran Mouri • Detective Kogoro Mouri • Inspector Megure • Wataru Takagi • Tatsuo Hayase • Kimie Hayase
<i>May binago</i>		<ul style="list-style-type: none"> • “Byukrando” naging “daungan” 	<ul style="list-style-type: none"> • “Beika Art Museum” naging “Beika Art Gallery”

Walang pagbabagong naganap sa mga pangalan ng mga karakter. Sa *The Spy Next Door* ito ay maaaring dahil kapanahunan ang palabas at ang mga pangalang Ingles ay karaniwan at laganap na ginagamit sa bansa. Sang-ayon ito sa sinabi ni Calusa na ang pangunahing layunin ng pagsasalin ay para sa pagkaunawa ng masang Pilipino.¹³ Kung kaya’t isinasaalang-alang talaga ang pagtanggap ng manonood sa mga konsiderasyon para sa pagtatanghal.¹⁴ Dagdag dito ay ang mabilis na pag-alala sa mga madaling bigkasing pangalan na nakatutulong sa pagsubaybay ng mga serye at mahahabang palabas tulad ng mga pelikula.

¹³ Panayam kay Gail Calusa, Abril 5, 2019

¹⁴ Jerry C. Respeto. Si Rolando Tinio at ang pagmimina ng dulang banyaga (o kung paano Isinialin ni Tinio ang St. Joan). Salin-suri : Panimulang pagmamapa ng mga larangan ng pag-aaral ng pagsasalin sa Filipinas: Ikatlong sourcebook ng Sangfil, pat. GS. Zafrá. (Diliman: Sanggunian sa Filipino, UP Sentro ng Wikang Filipino, 2009)

Sa kabila ng pagiging di-karaniwan o mahirap bigkasin, ang mga pangalang Koreano sa *Scarlet Heart Ryeo E14* ay nanatili rin. Ito ay maaaring dahil ang palabas ay isang historikal na drama kung kaya't nangangailangang maging tapat sa orihinal na iskrip para umangkop sa makalumang tagpo at panahon. Ayon kay Manahan-Cello, natatangi ito sa kadalasang pagbabago ng mga pangalang Koreano sa ibang modernong programa tulad ng *The Coffee Prince*. Sabi niya, “ang *trend* is kapag Korean, ang pangalan *automatically* Western,” pero kapag sa mga historikal drama naman ay, “nawawala yung essence ‘pag pinalitan mo siya. *It has to be accurate.*”¹⁵ Sa *Detective Conan: S3 E26/80* ay wala ring pagpapalit ng pangalan ng mga karakter, hindi katulad ng *adaptation name changes* nito sa Amerikanong pagtatanghal.¹⁶ Pati ang mga titulo nila “Detective Kogoro Mouri” at “Inspector Megure” ay hindi na tinumbasan sa Filipino bilang bahagi na ng kanilang mga pangalan.

Halimbawa naman ng mga pangalang binago ay ang tagpuang “Byukrando” sa *Scarlet Heart Ryeo E14* na isinalin bilang “daungan” o isang pamilihing tabing dagat. Hindi na ulit nabanggit ang “Byukrando” o “daungan” sa palabas kung kaya't baka hindi naging importante ang pagpapanatili ng pangalang ito.

Sa kabilang dako, ang kakaibang pagpalit ng huling salita sa “*Beika Art Museum*” na naging “*Beika Art Gallery*” sa *Detective Conan: S3 E26/80* ay maaaring may implikasyon ng magkaibang pagpapakahulugan sa salitang “*museum*” at “*gallery*” sa kulturang Hapon at kulturang Filipino. Mula sa mga linyang “Maganda at nakakuha tayo ng libreng *tickets* para sa *exhibit* na ito mula sa isa sa mga cliente natin (Eksena 1)” marahil ay sa paggamit ng salitang “*gallery*” ay binigyang diin ng *scriptwriter* ang pagiging eksklusibo ng puntahang lugar. Kataka-taka nga lang na sa susunod na diyalogo ay “*museum*” ang gamit na salita. Ayon kay Manahan-Cello, minsan ay gumagamit sila ng mga salitang magkasingkahulugan para hindi paulit-ulit ang mga linya. Mas mapag-uusapan pa ito sa susunod na batayan ng pagsusuri.¹⁷

Banyagang Salita na Napanatili Sa Salin

82

May mga Ingles na salitang nanatili sa saling Filipino. Marahil wala itong direktang katumbas sa Filipino, masyadong maraming katumbas, malalim na ang salin, o may angkop na katumbas naman pero pinili pa ring gamitin ang salitang Ingles. Maaaring ang mga banyagang salitang ito ay hiniram mula Ingles at binago ang baybay, sang-ayon sa ikatlong estratehiya ng pagsasalin ni Almario.¹⁸ Ngunit hindi ito mapapatunayan nang husto dahil sa limitasyong makakuha ng mismong mga iskrip sa Filipino. Gayunpaman, tanyag ang sitwasyong di-maisalin o *untranslatability* lalo na sa mga salitang makabago tulad ng “*download*”, “*cyborg*”, “*jumpsuit*”, “*drone*”, “*mole*”, “*dork*” at sa mga salitang teknikal tulad ng “*amnesia*”, “*fingerprint*”, “*emergency exit*”, “*avalanche*”, “*embezzle*”, “*nearsighted*”, at “*disaster disappearance*.”¹⁹

May mga ekspresyon ding binubuo ng dalawang salitang tinuturingang kolokasyon o bagay nang magkasama bilang isang buong parirala.²⁰ Kabilang dito ang “*good news*”, “*burn mark*”, “*heavy smoker*”, at “*living room*” na subalit madaling isalin sa Filipino ay napiling panatilihing Ingles.

¹⁵ Panayam kila Rosel Manahan-Cello, Vincent Gutierrez, at Eliza dela Fuente, Abril 13, 2019

¹⁶ “The Wandering Artist Murder Case.” Quebec: Detective Conan World, 2019, https://www.detectiveconanworld.com/wiki/The_Wandering_Artist_Murder_Case

¹⁷ Panayam kila Rosel Manahan-Cello, Vincent Gutierrez, at Eliza dela Fuente, Abril 13, 2019

¹⁸ Virgilio S. Almario, Mga estratehiya ng pagsasalin sa agham at ibang makabagong larang, Tradisyon at Wikang Filipino (Quezon City: Sentro ng Wikang Filipino, 1997)

¹⁹ Lilia F. Antonio at Florentino A. Iniego, Jr., Botchan at ang lupain ng taglamig: Sulyap at suri sa pagsasalang kros-kultural ng dalawang nobelang Hapones. Salin-suri : Panimulang pagmamapa ng mga larangan ng pag-aaral ng pagsasalin sa Filipinas: Ikatlong sourcebook ng Sangfil, pat. Galileo S. Zafra (Diliman : Sanggunian sa Filipino, UP Sentro ng Wikang Filipino, 2006)

²⁰ Consuelo J. Paz, Ang Pagsalin sa Filipino. Ang Wikang Filipino: Atin Ito. (Diliman: UP Sentro ng Wikang Filipino, 1995), 51

TALAHANAYAN 4. MGA BANYAGANG SALITA NA NAPANATILI SA SALIN
NG MGA PILING BANYAGANG PROGRAMA

	The Spy Next Door	Scarlet Heart Ryeo E14	Detective Conan: S3 E26/80
<i>Walang direktang katumbas sa Filipino</i>	<ul style="list-style-type: none"> • Download • Cyborg • Dork • Jumpsuit • Mole • Drone 		<ul style="list-style-type: none"> • Amnesia • Fingerprint • Emergency exit • Avalanche • Nearsighted • Ashtray • Disaster disappearance
<i>Masyadong maraming katumbas sa Filipino</i>	<ul style="list-style-type: none"> • <i>Promise</i> (pangako, salita) • <i>Purple</i> (lila, ube) • <i>Pressure</i> (presyon, panggigipit) • <i>Future</i> (hinaharap, kinabukasan) 		<ul style="list-style-type: none"> • Identify (kilalanin, alamin) • Painting (larawan, pintura) • Portrait (larawan, pintura) • Embezzle (lustay, dispalkuhin)
<i>Malalim ang salin sa Filipino</i>	<ul style="list-style-type: none"> • <i>Remembrance</i> (pag-alaala) • <i>Panty</i> (salungki) • <i>Address</i> (direksyon) 	<ul style="list-style-type: none"> • Lady (Ginang) 	<ul style="list-style-type: none"> • Hobby (apisyon) • Ticket (bilyete) • Frame (kuwadro) • Clue (bakas)
<i>May angkop na katumbas sa Filipino</i>	<ul style="list-style-type: none"> • <i>Retire</i> (retiro) • <i>Good news</i> (mabuting balita) 		<ul style="list-style-type: none"> • Drawing (guhit) • Burn mark (sunog) • Heavy smoker (malakas manigarilyo) • Living room (sala)

Ang paggamit ng mga salitang Ingles ay maaaring para maiwasan ang saling hindi angkop sa language register ng mga karakter at konteksto. Ayon kay Calusa, pati ang estado sa lipunan ng mga karakter ay nagiging basehan ng mga salitang ginagamit.²¹

Madalas nga daw ang paggamit ng mga Ingles na salita kapag ang karakter ay mayaman o may pinag-aralan. O baka naman ay ginagamit ang mga salitang Ingles upang maiwasan ang mga mahahabang salin na hindi tutugma sa bibig ng mga karakter. Isa din ito sa mga idiniin nila Salditos at Vincent Gutierrez na nagsimula bilang mga voice actor.^{22,23}

Bagamat aminado sina Calusa at Salditos (2019) na “kayang gawan ng paraan” ang pagsasalin ng mga diyalogo mula SL papuntang TL ay hindi sa lahat ng sitwasyon ito ay naaangkop. Bumabalik-balik lang ulit sa pangunahing layunin ng pagsasalin sa dubbing, na kumikilala sa pagiging bukas

²¹ Panayam kay Gail Calusa, Abril 5, 2019

²² Panayam kay Mary Kristine Salditos, Abril 24, 2019

²³ Panayam kila Rosel Manahan-Cello, Vincent Gutierrez, at Eliza dela Fuente, Abril 13, 2019

ng wikang Filipino.^{24,25} Dahil dito at sa kakayahang bumuo ng mga salita gamit lamang ang mga apiks ay nagiging bahagi na ng wikang Filipino ang marami sa salitang Ingles tulad ng “panty” at “purple.”²⁶

Lokal na Salitang Isinama sa Salin

TALAHANAYAN 5. MGA LOKAL NA SALITANG ISINAMA SA SALIN NG MGA PILING BANYAGANG PROGRAMA

	The Spy Next Door	Scarlet Heart Ryeo E14	Detective Conan: S3 E26/80
<i>Ingklitik (Po, Opo)</i>	<ul style="list-style-type: none"> (Sinabinila Principal, Bob Ho, Larry) 	(Sinabi nila Hae Soo, Chae Ryung)	(Sinabi nila Conan, Gente, Mitsuhiro, Wataru, Ran, mga nars sa ospital)
<i>Interjeksyon</i>	<ul style="list-style-type: none"> Nako (Nora) 		<ul style="list-style-type: none"> noh (Ran, Ayumi) porket (Kimie)
<i>Katawagan</i>			<ul style="list-style-type: none"> manong (Conan) tita (Conan)

84

Ang mga inilista sa itaas ay mga natatanging salitang Filipino na ginamit sa mga salin. Ang “po” at “opo” ay tanda ng paggalang sa wikang Filipino. Kadalasang ginagamit ito kapag ang kausap ay nakatatanda, tulad ng ipinakita ng mga batang karakter ng *Detective Conan: S3 E 26/80* na sila Conan, Gente, Mitsuhiro, Wataru, at Ran; o sa mas nakatataas na posisyon tulad ng paggamit ng mga nars sa ospital patungo sa doktor sa *Detective Conan* muli, at nina Hae Soo at Chae Ryung sa mga may katungkulan sa *Scarlet Heart Ryeo E14*. Nakatutuwang malaman na sa simpleng pagdagdag ng mga ingklitik na ito ay nailalakip at naipapakita ang pagiging magalang ng mga Pilipino. Patunay lang ito ng palitan ng kulturang nagaganap sa pagsasalin sa *dubbing*.

Pandagdag pa ang mga salitang “manong” at “tita” na ikinabit o idinagdag sa unahan ng pangalan bilang tanda rin ng paggalang. Sa *Detective Conan: S3 E 26/80*, ginamit ni Conan ang mga katawagan ito para tukuyin ang mga karakter na hindi niya gaano kilala at mas nakatatanda. Sa katunayan, tinawag niyang “tita” si Kimie Hayase kahit hindi naman niya ito tiyahin o kamag-anak, sumasalamin muli sa natatanging kulturang Filipino. Maganda ring ipagkumpara ang mga diyalogo kung saan makikita ang katawagan. Mapapansin na ang paggamit ng “tita” ay pantumbas sa “miss” habang ang “manong” ay dinagdag na lamang sa linya.

EKSENA 2

CONAN: Are you all right?!

CONAN: Uy manong, anong nangyari sa inyo?

EKSENA 3

CONAN: Say, Miss. Did you remodel this room recently?

CONAN: Curious lang po, Tita. Bago po ba lahat ng furniture niyo dito sa sala?

²⁴ Panayam kay Gail Calusa, Abril 5, 2019

²⁵ See note 21

²⁶ Consuelo J. Paz, Ang Pagsalin sa Filipino. Ang Wikang Filipino: Atin Ito. (Diliman: UP Sentro ng Wikang Filipino, 1995), 50

Sa kabilang dako, ang mga interjeksyon o mga biglaang pahayag tulad ng “nako,” “noh,” at “porket” ay mga idinudugtong sa mga pangungusap upang magkaroon ng karagdagang emosyon. Sa saling Filipino ng *Detective Conan: S3 E 26/80*, makikita ang susunod na diyalogo na naglalarawan sa paggamit ng “noh.”

EKSENA 1

RAN: Ganoon din ako, pero maganda naman ang mga painting noh?

EKSENA 3

AYUMI: Oo nga noh! Hawak mo pa pala yan?

Kapansin pansin na ang mga babaeng karakter lamang ang gumamit ng mga interjeksyon. Maaaring sinasalamin nito ang mas madalas nilang paggamit ng mga salitang ito, o kaya’y implikasyon ng sinasabing pagiging mas mapagpahayag ng mga babae kaysa sa lalaki.

Gaano Kalayo ang Salin

Ang mga susunod na halimbawa ng diyalogo ay nagpapakita ng malayong pagsasalin sa Filipino. Piling mga linya lang ang tinalakay upang ipakita ang pagkakatulad ng mga pagbabagong naganap. Ginamit ng mga mananaliksik na batayan ang diyalogo sa Ingles sa pag-aanalisa at pagkukumpara sa salin sa Filipino.²⁷

**TALAHANAYAN 6.1 PAGKUMPARA SA MGA DIYALOGONG INGLES AT FILIPINO
SA THE SPY NEXT DOOR**

The Spy Next Door			
No.	Karakter	Diyalogo sa Ingles	Salin sa Filipino
(1)	IAN:	<i>Mom! She needs to be medicated!</i>	Ma! Nababaliw na naman si Farren oh!
(2)	NORA:	<i>Jethro, you're getting a time out.</i>	Jethro, naiinis na ako sa'yo!
(3)	BOB HO:	<i>God forbid.</i>	Oo naman.
(4)	BOB HO:	<i>When pigs fly.</i>	Subukan mo lang.
(5)	BOB HO:	<i>He switched belts.</i>	Nasaan ang totoo?

Parehong nanatili ang kahulugan ng mga linyang (1) at (2) sa kabila ng pagpalit ng kaayusan ng pangungusap. Ang mga Ingles na diyalogo ay sumusunod sa paksa muna (“she”, “you”) bago pandiwa (“needs”, “are”); samantalang sa mga salin sa Filipino ay nauuna ang pandiwa (“nababaliw”, “naiinis”) bago ang paksa (“si Farren”, “ako”). Nanatili din ang pagbanggit ng pangalan ng kausap na karakter, “Ma” at “Jethro”. Ang pagtutumbas na naganap ay pagpalit lamang ng mga salita ayon sa konteksto ng eksena. Mas naiintindihan ng mga Pilipino ang “nababaliw” kaysa sa “gagamutin”, para sa direktang salin ng “medicated”. Gayundin ang paggamit ng “naiinis” sapagkat walang direktang salin ang salitang “time out” sa Filipino.

Ang mga linyang (3) at (4) naman ay halimbawa ng mga pahayag o idyoma na hindi maaaring direktang isalin sa Filipino. Ang “when pigs fly” ay naglalarawan ng imposibilidad. Maaari sanang ginamit ang kahawig na katagang Filipino na “kapag pumuti ang uwak” na pareho ang kahulugan.

²⁷ Ursula Hess, Sacha Senécal, Gilles Kirouac, Pedro Herrera, Pierre Philippot, Robert E. Kleck. “Emotional expressivity in men and women: Stereotypes and self-perceptions.” *Cognition and Emotion* 14, no. 5 (2000): 610.

Bilang huli, ang (5) ay nagbago nang lubusan ang uri ng pangungusap. Mula pasalaysay na pangungusap, ito ay naging patanong. Talagang malayo na ang literal na ibig sabihin ng diyalogong Ingles sa Filipino salin. Maaaring iniwasan ng scriptwriter ang pagsalin sa salitang “belt” kung kaya’t piniling baguhin ang kabuuang pahayag na naaayon pa rin naman sa konteksto ng pagkawala ng tunay na sinturon ng karakter ni Bob Ho sa *The Spy Next Door*.

**TALAHANAYAN 6.2 PAGKUMPARA SA MGA DIYALOGONG INGLES AT FILIPINO
NG SCARLET HEART RYEO E14**

The Scarlet Heart Ryeo E14			
No.	Karakter	Diyalogo sa Ingles	Salin sa Filipino
(1)	WOOK:	<i>I hope there are no girls crying over losing such a good man.</i>	Tiyak akong maraming kababaihan ang masasaktan dahil ikakasal ka na.
(2)	SO:	<i>Are you trying to make me give up on you or do you want me to look only at you?</i>	Pinagagaan mo lang ba ang loob ko ngayon upang lalo pang mahulog ang loob ko sa’yo?
(3)	SO: HAE SOO:	<i>Can I do it? No, you can’t.</i>	Oo naman Oo sinabi mo ‘yon.
(4)	HAE SOO:	<i>It’s a rose fragrance. It’s a precious oil made from distilled rose leaves. It will be perfect for an incense pouch. I love it.</i>	Gawa sa rosas ‘to. Langis ‘to na gawa sa talulot ng mga rosas. Mainam ‘tong gamitin na pampabango kaya maraming salamat.
(5)	BAEK-HA:	<i>He wandered around. He ended up coming back with nothing or something like that.</i>	Alam mo si Prinsipe So, maghapon kaming nag-ikot sa buong daungan upang maghanap ng handog. Wala siyang nakita.

86

Sa (1) ay mula sa kawalan ng katiyakang sa pahayag na “I hope” ay naging kasiguruhan ito sa pahayag na “tiyak ako”. Kasalungat din ang pahayag na “no girls” na pinalitan ng “maraming kababaihan”. Samantalang, may pagtumbas namang naganap sa mga salitang “masasaktan” at “crying” na maaaring isang dulot ng sakit. Dahil sa mga pagbabagong ito ay nabawasan ng uyam o pagkabirot ang mga saling Filipino kumpara sa Ingles na diyalogo. Ang mga sangkap na ito ay dinala na lamang sa paraan ng pagkakasabi ng voice actor.

Mula sa may pinagpipilian ay naging sanhi-at-bunga naman ang anyo ng saling Filipino sa (2). Subalit nito ay nanatili pa rin ang kilig na damdamin. Pansin naman ang mga pahayag na “pinagagaan [...] ang loob” at “mahulog ang loob” na karaniwang ginagamit sa Filipino. Dagdag pa dito ang pagsasalamin sa sikolohiyang Pilipino kung saan pangunahing konsepto ang kalooban.²⁸

Nakapagtatakdang sobrang layo ng salin sa (3) dahil ibang-iba na ang kahulugan ng saling Filipino. Ngunit, kapag pinanood ito ay maaaring angkop pa rin ang mga pahayag sa konteksto ng pantutukso ng halikan. Ayon kila Manahan-Cello, Gutierrez, at Eliza dela Fuente madalas ay nangyayari ito sa kabila ng pagpapahalaga pa rin sa kabuuang konteksto ng palabas.²⁹

Sa mga linyang (4) at (5) naman ay makikita ang tradisyunal na pananalitang inaasahan sa isang

²⁸ Virgilio G. Enriquez, *Sikolohiyang Pilipino: Perspektibo at direksyon*. Ulat ng unang pambansang kumperensya sa sikolohiyang Pilipino. pats. Lilia F. Antonio, Esther S. Reyes, Rogelia E. Pe, at Nilda R. Almonte (Quezon City: Pambansang Samahan sa Sikolohiyang Pilipino, 1976), pp. 221-243

²⁹ Panayam kila Rosel Manahan-Cello, Vincent Gutierrez, at Eliza dela Fuente, Abril 13, 2019 *Pilipino*, 1976), pp. 221-243

historikal na drama. Napanatili ito sa paggamit ng mga salitang “talulot” imbes na “dahon (leaves),” “pampabango” imbes na “pabango (incense pouch),” at “maraming salamat” imbes na “mahal ko ito (I love it).” Mas binigyang diin ang pagiging makaluma ng tagpuan sa (5) na tila mas malalim ang wikang ginamit para sa Filipinong salin kumpara sa Ingles.

**TALAHANAYAN 6.3 PAGKUMPARA SA MGA DIYALOGONG INGLES AT FILIPINO
NG DETECTIVE CONAN: S3 E 26/80**

Detective Conan: S3 E 26/80			
No.	Karakter	Diyalogo sa Ingles	Salin sa Filipino
(1)	GUARDYA:	<i>Please, sir! Don't touch the art! And smoking is prohibited!</i>	Bawal pong lumapit sa mga painting, sir. Hindi kayo pwedeng lumagpas sa nilagay naming harang! At isa pa, bawal pong manigarilyo dito sa loob ng museum!
(2)	KOGORO:	<i>What a weirdo.</i>	Paano ba siya nakapasok?
(3)	MITSUHIKO:	<i>Then let's go back!</i>	Okay lang, nandito pa naman tayo.
(4)	MGA BATA:	<i>Hello!</i>	Good afternoon po!
(5)	GENTE:	<i>What was it, again?</i>	Sabihin niyo na, sabihin niyo na dali!

Sa (1) ay halatang humaba ang salin sa Filipino kumpara sa diyalogo sa Ingles. Ang pahintulot na “please” ay napalitan ng “Bawal pong lumapit sa mga painting, sir. Hindi kayo pwedeng lumagpas sa nilagay naming harang!” marahil iba ang kahulugan ng salin ng “please” sa Filipino. Nanatili naman ang katawagang “sir” sapagkat bahagi na ng wikang Filipino ang salitang ito na kalimitang ginagamit ng mga guwardya, tulad ng inilarawan sa eksena.

87

Ibang iba naman ang mga kahulugan ng mga pahayag sa (2), (3), (4), at (5) na patunay na lamang ng pag-aangkop sa konteksto ng eksena, programa, at bansa ng TL. Sa kabuuan, ang malalayong saling Filipino mula sa diyalogong Ingles ay nagpapatotoo sa pagiging culture-bound ng mga pahayag. Naiiba ang mga kahulugan depende sa taong nagsasalita, kung paano ginagamit, at sa lugar at wikang pinag gagamitan. Ipinapatunay lang nito na hindi talaga maaaring magsalin gamit ang simpleng pagtutumbas lamang ng mga salita. Ika nga ng mga nakapanayam, “i-transleyt ang konteksto, hindi ang teksto.”

KONKLUSYON

Sa kabuuan, maihalalintulad ang proseso ng pagsalin sa dubbing sa pagiging dinamiko ng wikang Filipino. Ayon pa nga kay Tullao:

“Ang pag-aaral ng pagsasalin ay hindi lamang pagkokompara at pagsusuri ng pares ng pinagmulang teksto at isinaling teksto. Pag-aaral din ito tungkol sa masalimuot na ugnayan ng pagsasalin, kultura, lipunan, kasaysayan, at kapangyarihan.”³⁰

Para sa polisiya, nais maiparating ng mga mananaliksik na mainam kung magkaroon ng pamantayan sa pamamaraan ng pagsalin upang ang industriya ay mas lumaganap at makapag-impok pa ng

³⁰ Tereso S. Tullao, Pagsasaling-wika sa ekonomiks at kalakalan. [Manuskrito, forum workshop ng mga tagasalin] (Manila: Komisyon sa Wikang Filipino, 2004)

maraming konseptong maaaring idagdag at magpayaman sa ating wika at kultura. Sa ganitong paraan, mas maraming mga palabas, aklat, at iba pang literatura ang maaaring maibahagi sa mas maraming Pilipino na ayon rin kay Manahan-Cello ay napatunayang magandang paraan upang ang mga ito ay mas maunawaan ng nakararami.³⁹ Kabilang sa mga nabigyang liwanag pa ng pananaliksik na ito ay ang iba't ibang batayan sa pagsusuri ng mga banyagang programang isinalin sa wikang Filipino. Napatunayan gamit ang mga batayang ito na mas madalas na ngayong mag-asimila ng mga banyagang konsepto ang mga kasalukuyang scriptwriters at mga direktor, kaysa piliting magpataw ng mga konseptong lokal sa mga banyagang programa. Dahil dito, mas naipapakita lamang na walang tunggaliang nagaganap sa pagitan ng dalawang wika sapagkat ang lumalabas ay isang cultural exchange kung saan ang parehong panig ay nakikinabang sa isa't isa. Tulad ng wika, ang dubbing ay nagbabago at lumalago kasabay ng paglipas ng panahon. Hindi ito nananatili sa isang anyo — ito ay yumayabong, yumayaman, at patuloy na sumusulong.

³⁹Panayam kila Rosel Manahan-Cello, Vincent Gutierrez, at Eliza dela Fuente, Abril 13, 2019

SANGGUNIAN

- Almario, Virgilio S. Mga estratehiya ng pagsasalin sa agham at ibang makabagong larang. Tradisyon at Wikang Filipino. Quezon City: Sentro ng Wikang Filipino, 1997.
- Antonio, Lilia F. at Florentino A. Iniego, Jr. Botchan at ang lupain ng taglamig: Sulyap at suri sa pagsasalang kros-kultural ng dalawang nobelang Hapones. Salin-suri : Panimulang pagmamapa ng mga larangan ng pag-aaral ng pagsasalin sa Filipinas: Ikatlong sourcebook ng Sangfil. Inedit ni Galileo S. Zafra. Diliman : Sanggunian sa Filipino, UP Sentro ng Wikang Filipino, 2006.
- Catford, John Cunnison. A Linguistic Theory of Translation: An Essay in Applied Linguistics. OXE: Oxford University Press, 1965.
- Enriquez, Virgilio G. Sikolohiyang Pilipino: Perspektibo at direksyon. Ulat ng unang pambansang kumperensya sa sikolohiyang Pilipino. Inedit nila Lilia F. Antonio, Esther S. Reyes, Rogelia E. Pe, at Nilda R. Almonte. Quezon City: Pambansang Samahan sa Sikolohiyang Pilipino, 1976.
- Hess, Ursula, Sacha Senécal, Gilles Kirouac, Pedro Herrera, Pierre Philippot, Robert E. Kleck. "Emotional expressivity in men and women: Stereotypes and self-perceptions." *Cognition and Emotion* 14, no. 5 (2000): 609-642.
- Broadcast code of the Philippines. Kapisanan ng mga Broadkaster ng Pilipinas, 2011. https://www.kbp.org.ph/wp-content/uploads/2008/04/KBP_Broadcast_Code_2011.pdf
- Manalili, Perlita G. "Pagsasalin at komunikasyon: Pagsasa-Filipino ng mga banyagang programa sa telebisyon sa kaso ng telenovelang 'Cristina'" Diliman: College of Mass Communication, University of the Philippines Diliman, 2004
- Miclat, Mario I. Pangkalahatang sitwasyon ng pagsasalin sa Filipinas. [Manuskrito, workshop ukol sa kanon ng mga akdang dapat isalin]. Salin-suri : Panimulang pagmamapa ng mga larangan ng pag-aaral ng pagsasalin sa Filipinas: Ikatlong sourcebook ng Sangfil. Inedit ni GS. Zafra. Diliman: Sanggunian sa Filipino, UP Sentro ng Wikang Filipino, 2000.
- MTRCB classifications. Movie and Television Review and Classification Board, 2011. <https://midas.mtrcb.gov.ph/site/#!/classification>
- Paz, Consuelo J. Ang Pagsalin sa Filipino. Ang Wikang Filipino: Atin Ito. Diliman: UP Sentro ng Wikang Filipino, 1995.
- Peralta, Gerardo. "Mari-Mar: A study on intertextuality and polysemy." Diliman: College of Mass Communication, University of the Philippines Diliman, 1998.
- Respeto, Jerry C. Si Rolando Tinio at ang pagmimina ng dulang banyaga (o kung paano Isinialin ni Tinio ang St. Joan). Salin-suri : Panimulang pagmamapa ng mga larangan ng pag-aaral ng pagsasalin sa Filipinas: Ikatlong sourcebook ng Sangfil. Inedit ni GS. Zafra. Diliman : Sanggunian sa Filipino, UP Sentro ng Wikang Filipino, 2009
- "The Wandering Artist Murder Case." Quebec: Detective Conan World. 2019. https://www.detectiveconanworld.com/wiki/The_Wandering_Artist_Murder_Case
- Tullao, Tereso S. Pagsasalang-wika sa ekonomiks at kalakalan. [Manuskrito, forum workshop ng mga tagasalin] Manila: Komisyon sa Wikang Filipino, 2004.